

Слагін В. П., д.держ.упр., проф., ХарPI НАДУ, м. Харків

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЯК ОСНОВА ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ГОЛОВНИХ РЕСУРСНИХ СФЕР ДЕРЖАВИ

На основі положень теорії інституціональних матриць опрацьовані напрями реалізації структурних перетворень головних ресурсних сфер держави шляхом модифікації базових інститутів суспільства, уведено поняття "інституціональний потенціал" соціального інституту.

Ключові слова: *інституціональні перетворення, соціальний інститут, модифікація, транзакція, трансплантація.*

Based on the theory of institutional matrices an author has worked out the ways of structural reforms implementation in main resource areas of the state by modifying the basic society institutions, the concept "institutional capacity" of social institution has been introduced as well.

Keywords: *institutional transformation, social institution, modification, transaction, transplantation.*

Постановка проблеми. Сучасні державні інститути є результатом багатовікової еволюції формальних та неформальних соціальних відносин у суспільстві. Механізми інституціонального розвитку у першу чергу передбачають генерування інновацій, відбір ефективних інститутів та їх поширення шляхом транзакцій. Широкомасштабні реформи, проведені у десятках країн усіх регіонів світу, значною мірою базувалися на ідеї прискорення економічного розвитку саме шляхом запозичення та упровадження різноманітних новітніх інститутів. Сьогодні в Україні в період активізації процесів європейської інтеграції набувають виняткового значення теоретичні дослідження у сфері інституціональних перетворень головних ресурсних сфер держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у сфері теорій інституціональних матриць Т. Веблена, Д. Коммонса, У. Митчела, Д. Норта, що розвивають сучасні уявлення про суспільство як соціальну систему, дають можливість визначити спектр можливих траєкторій його подальшого розвитку згідно з універсальними законами соціально-економічного розвитку.

На думку багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, головний урок останнього десятиліття полягає у визнанні значущості фактора інституціонального середовища в першу чергу в економічному аналізі. Це обумовлено тим, що в найбільш гострій формі постали проблеми, пов'язані із всеосяжним процесом переходу від економіки вільної конкуренції до переважно монополістичної.

Першим докладно розглядає сутність соціальних інститутів Т. Веблен, за визначенням якого "інститути – це результати процесів, що відбувалися в мину-

лому, вони пристосовані до обставин минулого й, отже, не перебувають у повній згоді з вимогами сучасності" [1]. Теорія інституціоналізму стверджує, що історична ситуація створює соціально-економічне середовище та визначає поведінку економічних агентів, які, взаємодіючи між собою, створюють інститути.

Неоінституціональна теорія являє собою економічний аналіз ролі інститутів та їх впливу на господарство на основі принципів раціональності й методологічного індивідуалізму, що дозволяє визначати економічні напрями розвитку соціальної держави з урахуванням оптимізації державних витрат.

Наприкінці 1970-х рр. у рамках неоінституціоналізму виник очолюваний американським економістом Д. Нортон напрям, де основну увагу було сконцентровано на дослідженні еволюції інституціонального середовища в часі та впливі цієї еволюції на економічне зростання. У рамках цієї теорії було визначено, що інституціональні зміни виникають стихійно, за рахунок спонтанної взаємодії окремих суб'єктів господарювання, передусім в умовах неформальних відносин, що змінюються відповідно до нових економічних відносин мікрорівня, які, згідно із теорією самоорганізації складних систем, переходять на макрорівень, легітимізуються та під впливом держави отримують статус формальних правил гри. Якщо держава запозичує формальні правила гри з інших інституціональних середовищ, здійснюючи "імпорт інститутів", що у своїй основі не відповідають звичаям і традиціям, прийнятим у даному суспільстві, то такі інновації потрапляють в "інституціональну пастку" в результаті "ефекту блокування" започаткованих інновацій.

Термін "інституціональна матриця" уперше визначили й застосували в 1977 р. К. Поланьї [6] і в 1993 р. Д. Норт [5]. Теорія інституціональних матриць, або X-Y-Теорія (*Institutional Matrices Theory or X-and Y-theory*) дістала подальшого розвитку у працях Новосибірської економіко-соціологічної школи [3].

Постановка завдання. Метою даної роботи є запровадження теорії інституціональних матриць для проведення структурних перетворень головних ресурсних сфер держави шляхом модифікації базових інститутів суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проведені дослідження дозволяють створити методологічну базу для розробки відповідних моделей розвитку сучасної держави на основі теорії інституціональних матриць. Інституціональна матриця (лат. *matrix* – первинна модель) являє собою стійкий історично складений комплекс взаємозалежних базових інститутів, що регулюють функціонування основних суспільних сфер – економіки, політики та ідеології. Базові інститути, зберігаючи власний зміст, виявляють себе в різноманітних інституціональних формах, що історично розбудовуються, специфіка яких визначається культурним контекстом конкретного суспільства. Аналіз емпіричного матеріалу, починаючи з найдавніших держав і закінчуючи сучасними країнами, показує, що у структурі суспільства домінує, як правило, один із двох типів інституціональної матриці: або X-, або Y-Матриця (західна і східна), що включають економіку, політику та ідеологію [4].

X-матриця характеризується редистрибутивною економікою, унітарним політичним ладом і комунітарною ідеологією. Такий тип матриці властивий Росії, Україні, Китаю та іншим східним країнам. Y-матриця характеризується ринковою економікою, федеральним політичним устроєм і субсидіарною ідеологією і такі матриці властиві більшості країн Європи і США. Інституціональна структура суспільства складається з базових інститутів і додаткових (альтернативних) інститутів – інституціональних форм. Перші являють собою основні елементи інституціональної матриці – свого роду історичні інваріанти, що дозволяють суспільству виживати й розбудовуватися, зберігаючи свою самодостатність і цілісність у ході історичної еволюції, незалежно від волі й бажання конкретних соціальних суб'єктів. Інституціональні форми, навпаки, безмежно гнучкі й використовуються без просторово-тимчасових обмежень. Це означає, що хоча базові інститути як сутнісні зв'язки між основними сферами людської діяльності в суспільстві зберігають свій зміст, їх втілення в конкретних формах мінливої соціальної практики постійно розбудовується.

Теоретично можна представити наступну конструкцію. Існує незмінний "базис" (базовий інститут) і нескінченно рухлива "надбудова", що є конкретним "оформленням" базового інституту. Саме тому зміни інституціональних форм не може не викликати зміни базового інституту, але в такому випадку він уже не може розглядатися як "інваріант". Обмеження в мінливості властиві не лише базовим інститутам, але й інституціональним формам. Будучи більш рухливими, вони, проте, не можуть вийти за межі, що задаються базовими інститутами. Виділяються дві альтернативні властивості матеріально-технологічного середовища, що виявляються при її освоєнні соціумом: комунальність, відповідна до східного типу інституціональної матриці, і некомунальність, відповідна до західного типу інституціональної матриці. Таким чином, можна запропонувати перехідну модель трансформації суспільства в умовах транзитивної економіки, що базується на трьох типах інституціональних матриць: східній, командно-адміністративній (X-матриця), західній, ринковій (Y-матриця) та перехідній, солідарній (Z-матриця) (рис. 1).

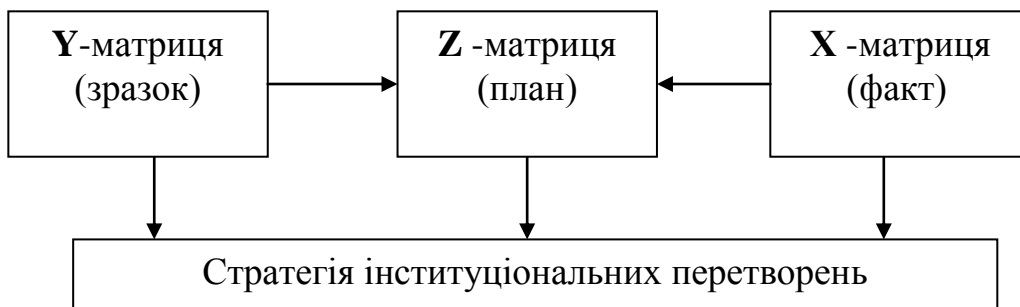

Рис. 1. Схема формування перехідної моделі трансформації суспільства

На відміну від запропонованих у науковій літературі трьох базових інститутів (економічних, політичних та ідеологічних), що покладені в основу теоретичного конструкта інституціональних матриць, автором пропонується визначити чотири – родина, власність, солідаризм та влада, які відображають набір "вічних" цінностей в індивідуальній та суспільній підсвідомості. Відтак інституціональна X-матриця України може бути описана з урахуванням домінуючих характеристик середовища проживання й інших факторів, які перебувають у сфері політичних, ідеологічних, культурно-історичних, економічних та інших відносин у суспільстві (табл. 1).

Таблиця 1

Компаративна характеристика параметрів базових інституціональних матриць

Тип матриці / Базова характеристика	Y-матриця	X-матриця	Z-матриця	Механізми подолання суперечностей
Механізм розподілу суспільних благ	Дистрибутивний, за заслугами	Редистрибутивний, за правами	Парето-ефективний	Економічні реформи
Характер соціально-економічних відносин	Конкуренція	Колективізм	Взаємодія	Розвиток багатокладної економіки
Провідні класи	Середні	Вищі базові, нижчі	Базові середні	Підтримка підприємництва
Головна складова національного капіталу	Соціальний	Природний, виробничий	Людський	Реформування освіти, охорони здоров'я
Релігійна ідеологія	Католицизм, протестантизм	Православ'я, конфуціанство	Плюралізм церков	Багатоконфесійність
Модель соціальної структури	Елітаризм	Егалітаризм	Стратифікація	Рівні можливості
Характер суспільно-виробничої взаємодії	Соціальне партнерство	Адміністрування, керування	Соціальний діалог	Державно-приватне партнерство
Тип соціального управління в державі	Публічне врядування	Державне управління	--	Розбудова громадянського суспільства
Тип соціальної держави	Держава загального добробуту	Держава загального забезпечення	Соціетальна соціальна держава	Інституціональні перетворення
Механізм розподілу суспільних благ	Дистрибутивний, по заслугам	Редистрибутивний, по правам	парето-ефективний	Економічні реформи
Характер соціально-економічних відносин	Конкуренція	Колективізм	Взаємодія	Розвиток багатокладної економіки

Закінчення табл. 1

Головна складова національного капіталу	Соціальний	Природний, виробничий	Людський	Реф.ормування освіти, охорони здоров'я
Релігійна ідеологія	Католицизм протестантизм	Православ'я конфуціанство	Плюралізм церков	Багато-конфесійність
Модель соціальної структури	Елітаризм	Егалітаризм	Стратифікація	Рівні можливості
Характер суспільно-виробничої взаємодії	Соціальне партнерство	Адміністрування, керування	Соціальний діалог	Державно-приватне партнерство
Провідні класи	Середні	Вищі, базові, нижчі	Базові середні	Підтримка підприємництва
Тип соціального управління в державі	Публічне врядування	Державне управління	Системне управління	Розбудова громадянського суспільства
Тип соціальної держави	Держава загального добробуту	Держава загального забезпечення	Соціетальна соціальна держава	Інституціональні перетворення

Теорія інституціональних матриць стверджує, що інституціональна структура суспільства складається з базових інститутів і додаткових (альтернативних) інститутів – інституціональних форм у вигляді надбудови, конкретних форм інваріантності базових інститутів. Перші являють собою основні елементи інституціональної матриці, що дозволяють суспільству виживати й розвиватися, зберігаючи свою самодостатність і цілісність під час історичної еволюції. Інституціональні форми, навпаки, безмежно гнучкі й використовуються без просторово-часових обмежень. Базові інститути як сутнісні зв'язки між основними сферами людської діяльності в суспільстві зберігають свій зміст, їх втілення в конкретних формах мінливої соціальної практики постійно розвивається.

Гармонійна міжінституціональна взаємодія стримується через наявність "інституціонального вакууму" – відсутності або недоліків у системі формальних інститутів, здатних підтримувати здійснення взаємовідносин з найменшими трансакційними витратами. Така ситуація викликає появу "інституціональних пасток", що створюють "ефект блокування" соціальної взаємодії. Інституціональною пасткою визначають неефективну стійку норму (неефективний інститут), що має самопідтримуваний характер. Шляхи виходу з інституціональної пастки тають бути такі: установлення нової норми; подолання культурної інерції (небажання змінювати старі стереотипи); руйнування механізму лобювання старої норми; адаптація нової норми до існуючого інституціонального середовища; створення супутніх норм, без яких функціонування нової норми буде неефективним.

Позитивними або негативними проявами самоорганізації складних соціальних систем виступає "неформальна інституціоналізація" – пріоритет неформальних "правил гри" у суспільстві над формальними. Цей механізм може викликати як конструктивні, так і деструктивні наслідки, що з одного боку, сприяє

соціальному прогресу суспільства, а з іншого – може призвести до домінування таких соціальних відносин, що суперечать законодавству (корупція, тіньовий ринок тощо). Користуючись основними положеннями теорії інституціональних матриць, можна запропонувати наступні моделі взаємодій головних інститутів суспільства, що відносяться до X- та Y-матриць (рис. 2).

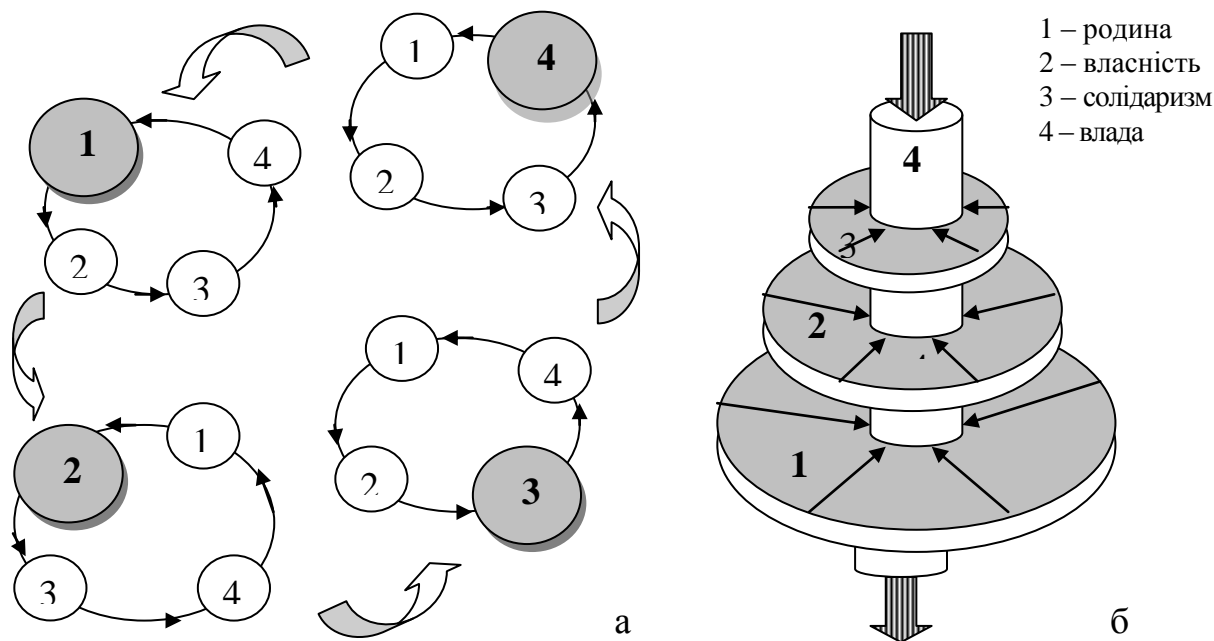

Рис. 2. Системний простір польової Y- (а) та пірамідальної X- (б) інституціональних матриць

Відкриті самоорганізовані польові структури соціуму відносно автономні, відкриті впливам, які взаємодіють або через континуальну складову великого поля соціуму безпосередньо між собою, або за допомогою агентів-структур (рис. 2, а).

Польові Y-матриці характеризуються свободою вибору шляхів розвитку міжінституціональних зв'язків на основі вільної самоорганізації внутрішніх структур та в різні періоди еволюційного розвитку мають можливість вибору найбільш оптимальної позиції в системному просторі з послідовним домінуванням одного з чотирьох вказаних інститутів. У процесі обміну діють переважно об'єктивні відносини, а організаційне управління здійснюється польовою матрицею. Окремі автономні структури самі відшуковують засоби і шляхи взаємодії, впливів, договорів, вибору партнерів і структур кооперативної співпраці.

X-матриця носить ознаки організаційно-пірамідальної системи. У такій структурі один з інститутів (у нашому випадку – "влада") жорстко домінує над іншими та наскрізь пронизує решту інститутів, що викликає жорстку централізацію та негативно впливає на процеси розвитку та вдосконалення міжсистемної взаємодії. Структури цієї матриці слабо адаптовані до змінних параметрів зов-

нішнього середовища, коли є необхідність оптимального вибору з величезної кількості можливих варіантів. У цих умовах такі жорстко організовані структури та їх елементи втрачають свою емергентність і з великим ступенем імовірності руйнуються.

Інваріантні модифікації базових інститутів з'являються та надбудовуються у процесі зміни суспільно-економічних формацій, та для гармонійного розвитку держави вони повинні постійно вдосконалюватися. Окремі інститути безперервно розвиваються та внаслідок існування постійних соціальних, економічних та політичних відносин між ними справляють вплив один на одного. Якщо один із базових інститутів пропорційно не відповідає динаміці розвитку інших, настає дисбаланс, економічні кризи, соціальна напруга, що може призвести до соціальних вибухів.

У процесі співіснування певних базових інститутів кожен із них накопичує відповідний інституціональний ресурс, який використовується для реалізації своїх суспільних функцій та може бути визначений як інституціональний потенціал, що відповідає поточному етапу розвитку суспільства. Першим у цій ланці міжінституціональних відносин, на наш погляд, необхідно позиціонувати родину (1) з її головним суб'єктом – індивідуумом як найбільш динамічну соціальну групу суспільства. Наступними інститутами є: власність (2), солідаризм (3) та влада (4).

Інституціональні посередники між індивідом і державою – ринок і громадянське суспільство – повинні мати відповідні ресурси для гармонійного, безконфліктного посередництва. З метою розробки перехідної моделі матриці базових інститутів суспільства введемо поняття "інституціональний потенціал" суспільного інституту як рівень накопичення (наявності) ресурсів, необхідних для реалізації завдань в умовах гармонійного розвитку матриці базових інститутів.

Якщо в одному із суспільних інститутів бракує ресурсів для виконання функціональних завдань, решта інститутів (у першу чергу – держава) повинні провести необхідні трансакції з метою мобілізації та подальшої імплементації необхідних ресурсних засобів (матеріальних, інтелектуальних, організаційно-правових) у системний простір відповідного інституту, що дасть можливість звести до мінімуму можливість виникнення соціальної або економічної пере напруженості, які виникають внаслідок різності інституціональних потенціалів (рис. 3).

Коли держава проводить нормативний аналіз своєї політики, її головним завданням є створення механізмів гармонійної взаємодії решти суб'єктів; а це буде відбуватися виключно в умовах їх пропорційного розвитку. Для цього держава, разом з іншими суб'єктами за допомогою інструментів соціальної взаємодії (соціальний діалог, соціальне партнерство, державно-приватне партнерство тощо), виокремлює головні проблеми в соціально-економічній сфері та розробляє механізми трансакції нових інваріантів базових інститутів для вирівнювання інституціональних потенціалів головних взаємодіючих суб'єктів суспільства.

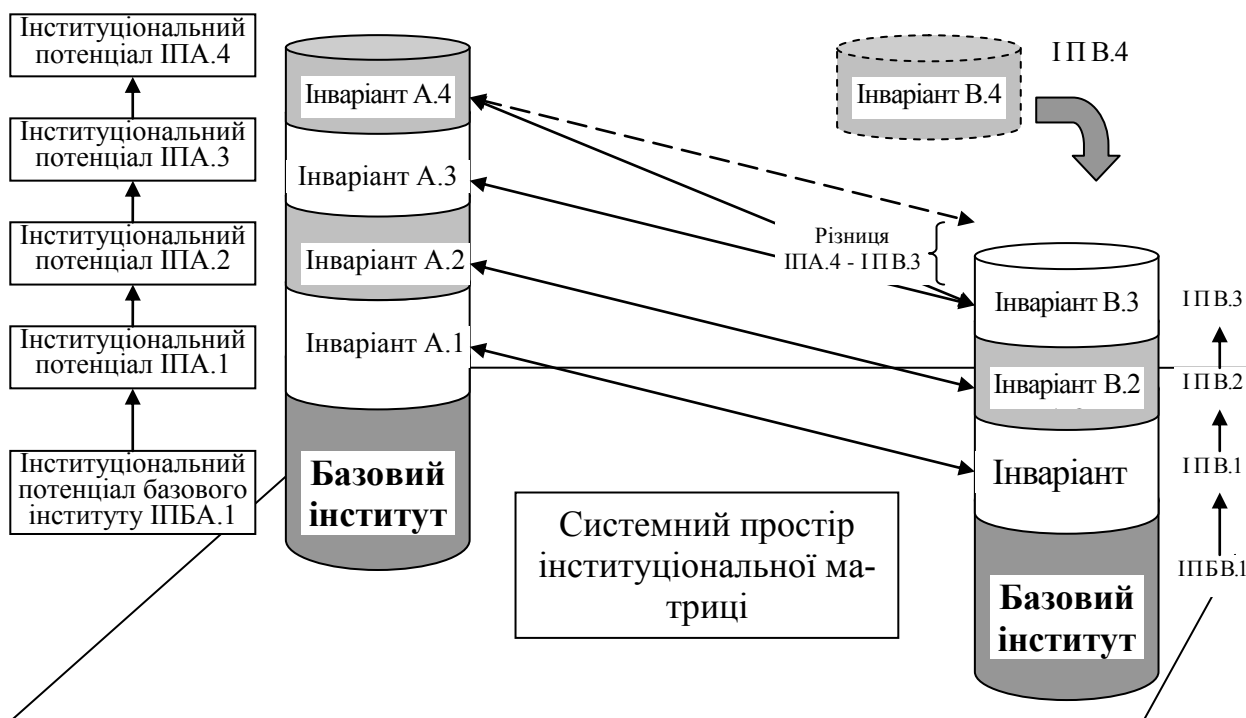

Рис. 3. Модель трансакції відсутніх інваріантів базових інститутів

Висновки. Різка зміна суспільного порядку, навіть якщо в кінцевому рахунку вона і спроможна підвищити ефективність виробництва, демократизувати соціально-політичну систему, завжди порушує нормальне функціонування соціуму. Така зміна супроводжується глибокою суспільною кризою, якими б очевидними не були у майбутньому переваги суспільної модернізації.

Інституціональне планування перехідних моделей повинно відповідати на запитання та ґрунтуватися на таких підставах:

1. Для чого і в інтересах яких груп вводиться новий інститут?
2. Як має здійснюватися підрахунок корисності різних соціальних груп?
3. Пошук аналогів в інших країнах або в минулому даної країни.
4. Розробка стратегії впровадження, вибір інструментів.
5. Визначення переліку проміжних інститутів.
6. Розробка комплексу адаптаційних заходів.

У соціальній сфері збереглася гострота нових протиріч і негараздів різко збільшується через їхню незвичність, відсутність у населення практики користування перевагами нових відносин і зменшення результатів тих негараздів, що виникають.

Перехідною моделлю для України є шлях суттєвого послаблення жорстко інтегруючої ролі держави, яка обмежує вільне пересування фрактальної матриці в системному просторі соціально-економічних відносин суспільства. Послаблення державного впливу відбувається за рахунок децентралізації влади, деконцентрації державних структур, передачі повноважень, ресурсів і відповідальності на нижчі щаблі територіальної влади, утвердження принципів субсидіарної ві-

дповідальності за рахунок зміцнення ресурсної бази органів місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Наука, 1984. – С. 56–95.
2. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория : учебник / под общ. ред. проф. А. А. Аузана. – М. : ИФРА-М, 2006. – 416 с.
3. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России / С. Кирдина. – Новосибирск : ООП СО РАН, 2001. – 260 с.
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги "Начала", 1997. – 168 с.
5. Норт Д. Вклад неоинституционализма в понимание проблем переходной экономики [Электронный ресурс] / Д. Норт. – Режим доступа : <http://ie.boom.ru/Referat/North.htm>. – Заглавие с экрана.
6. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи ; [пер. с англ.]. – СПб., 2002. – 220 с.